

Проць О. Є.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри правознавства, соціології та політології
Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка

ОСОБЛИВОСТІ ПРАВОВОЇ СОЦІАЛІЗАЦІЇ В СУСПІЛЬСТВІ РИЗИКУ

LEGAL SOCIALIZATION FEATURES IN THE RISK SOCIETY

У статті досліджено окремі особливості правової соціалізації в суспільстві ризику. Доведено, що правова соціалізація є комунікацією, має загальний характер, базується на правових нормах, формує ціннісно-мотиваційну сферу особи, визначаючи в кінцевому підсумку спрямованість її діяльності. Підтверджено домінування повсякденної соціалізації. Установлено, що в суспільстві ризику є «неправо» як чинник десоціалізації особистості.

Ключові слова: правова комунікація, правова освіта, правова соціалізація, соціалізація, суспільство ризику.

В статье исследованы некоторые особенности правовой социализации в обществе риска. Доказано, что правовая социализация является коммуникацией, имеет общий характер, базируется на правовых нормах, формирует ценностно-мотивационную сферу личности, определяя в конечном итоге направленность ее деятельности. Подтверждено доминирование повседневной социализации. Установлено, что в обществе риска существует «неправо» как фактор десоциализации личности.

Ключевые слова: правовая коммуникация, правовое образование, правовая социализация, социализация, общество риска.

The article explores peculiarities of socialization in the risk society. The author proves that legal socialization is a kind of communication; it is a general one; it is based on legal norms that form a personal value-motivational sphere and also ultimately determine the direction of personal activity. The dominating role of daily socialization is confirmed. It is established that in the risk society there is “non-law” as a factor of personality desocialization.

Key words: legal communication, legal education, legal socialization, socialization, risk society.

Постановка проблеми. Соціалізація особистості – фундаментальна проблема соціально-гуманітарного пізнання, дослідження якої не втрачає актуальності. Понад те, у сучасних умовах необхідність розроблення проблеми соціалізації у правовому аспекті лише посилюється. Це зумовлено поглибленням інтеграції юридичної науки з іншими науками про людину, суспільство, державу (соціологією, психологією, філософією, педагогікою та іншими), уведенням у науковий обіг нових понять і категорій тощо. Потреба вивчення правової соціалізації особистості підтверджується винятковою практичною значущістю цього процесу для формування громадянського суспільства та правової держави.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. В юриспруденції категорія «соціалізація» ще недостатньо розроблена, на відміну від соціології та психології, де основні аспекти соціалізації особистості висвітлені у працях таких відомих учених, як М. Вебер, Е. Дюркгейм, Б.О. Кістяківський, О. Конт, Ч. Кулі, Дж. Мід, Т. Парсонс, Л.Й. Петражицький, П.О. Сорокін, Г. Тард, Г.Ф. Шершеневич та інші. Сучасний підхід до проблем соціалізації у філософії та політології, соціологічній, психологічній, педагогічній науках представлений досить багатим доробком. Натомість у юридичній науці проблема правової соціалізації розглядається зазвичай у контексті правової культури і правового виховання – більш широких категорій, які висвітлюються в навчальній літературі (О.Ф. Скакун [1]) та роботах окремих вітчизняних (І.М. Жаровська [2], І.П. Коваленко [3], Р.І. Панчишин [4], О.С. Тітомир [5] та інші) і зарубіжних (І.П. Усимова [6]) правознавців. Однак ця проблема потребує подальшого аналізу для визначення

специфіки правової соціалізації в сучасних умовах, коли формуються нові соціально-правові інститути та змінюється зміст старих, а багато напрямів соціалізуючого впливу на особистість або не можуть застосовуватися в нових умовах, або втрачають свою дієвість. Крім того, актуальність цієї проблеми зростає також тому, що правова соціалізація вже не може розглядатися як односторонній вплив на особистість, оскільки являє собою процес діалектичної взаємодії особи з правовим середовищем.

Метою статті є визначення окремих особливостей правової соціалізації в суспільстві ризику.

Виклад основного матеріалу. В умовах транзитивного суспільства і транзитивної держави, коли змінюються цілі та цінності, норми і зразки поведінки, подальший розвиток і стабілізація суспільства і держави значною мірою залежать від кожної людини, її здатності не лише адаптуватися до змін, що відбуваються, але й побудувати міжособистісні стосунки та відносини з державою на основі права, справедливості, законності. На нашу думку, єдиним правовим механізмом, який може забезпечити формування таких здатностей, є правова соціалізація особистості.

Передовсім варто зазначити, що правова соціалізація є невід’ємним елементом загального процесу соціалізації особистості в суспільстві. Як зазначає Р.І. Панчишин, у сучасній науковій літературі є досить широкий набір визначень соціалізації, які різняться залежно від розуміння їх авторами, сутності й структури особистості як психосоціогенної істоти. Більшість визначень цього поняття містить загальне положення про те, що сутність соціалізації полягає у засвоєнні індивідом соціального досвіду,

але розуміння змісту цього досвіду, його структури, засобів і порядку засвоєння істотно відрізняються [4, с. 483]. Наприклад, саме поняття «соціалізація» сформувалося в західній соціології наприкінці XIX ст. для позначення механізму взаємодії однієї людини з іншою та із суспільством загалом. Таким механізмом визнавалося соціальне наслідування, що здійснювалося через систему освіти й виховання, сім'ю та громадську думку. Узагальнюючи сукупність поглядів на соціалізацію, О.О. Золотар розглядає її як набуття людьми соціального досвіду та ціннісних орієнтацій, потрібних для виконання соціальних ролей [7, с. 45].

Соціалізація особистості – це одна з базових функцій соціальних інститутів, таких як сім'я, освіта, релігія, культура, право. Але варто зауважити, що традиційна система соціальних інститутів в умовах суспільства ризику зазнає суттєвої трансформації. Як відомо, поняття «суспільство ризику» увів у науковий обіг Ульріх Бек. У своїй фундаментальній праці «Суспільство ризику. На шляху до іншого модерну» він висунув і обґрунтував ідею настання нової стадії сучасності – рефлексивної стадії, або індустріального суспільства ризику, яке характеризується поняттям «рефлексивна модернізація». Її головна відмінність від попередніх епох у тому, що суспільство виробляє не тільки блага, але й ризики, поширення яких має безконтрольний, глобальний, надсоціальний і неklasовий характер [8, с. 67]. У роботах провідних фахівців у галузі ризикології, передовсім соціологів-ризикологів, сформовано кілька підходів до визначення суті ризиків. Як указує Т.А. Удовіцька, згідно з першим, ризик розуміється як специфічний процес вибору альтернатив, варіантів дій у ситуації невизначеності; вибір дії, результат якої визначається випадком. У другій групі визначень ризик розкривається через безпосередню дію (діяльність суб'єкта), сподіваючись на позитивний результат; дія в неясній, невизначеній обстановці; дія за наявності небезпеки, загрози. У третій групі визначень особливий акцент робиться на ймовірності негативного характеру наслідків якихось подій: імовірність помилки або неуспіху в ситуації з кількома альтернативами; збиток, пов'язаний із реалізацією рішення; можливість небажаних наслідків через дії випадкових чинників; подія, настання якої містить можливість певних збитків [9, с. 171–172].

Відомий польський соціолог П. Штомпка виокремлює ознаки, притаманні «ризикові сучасності»: 1) універсалізація ризику, тобто можливість глобальних лих, які загрожують усім, незалежно від класу, етнічної належності, ставлення до влади тощо; 2) глобалізація ризику, який набуває надзвичайного розмаху, зачіпаючи великі маси людей; 3) інституціалізація ризику, тобто поява організацій, що приймають його як принцип власної дії; 4) виникнення або посилення ризику внаслідок ненавмисного побічного ефекту, або ефекту бумеранга, людських дій [10, с. 70]. Справді, на межі тисячоліть ризик набуває нових властивостей – глобального багатомірного характеру. Зокрема, людина може стати жертвою тероризму, військової

загрози, фінансового краху, екологічної катастрофи, епідемії тощо. При цьому контролювати такі ризики можна лише застосовуючи новітні технології та техніку, що й зумовили їх виникнення.

В умовах «суспільства ризику» процес правової соціалізації набуває специфічних характеристик. Загалом, вважається, що «правова соціалізація охоплює всі соціальні процеси, завдяки яким індивід засвоює певні, зокрема правові, знання, норми, цінності, що дають йому змогу функціонувати як повноцінному і повноправному члену суспільства» [11, с. 91]. Більш чітко визначення пропонує О.Ф. Скакун: «Правова соціалізація (від *лат.* *socialis* – суспільний) – це двосторонній процес взаємодії особи і суспільства, в якому особа оволодіває системою настанов і оцінювальних орієнтацій як стандартів правомірної поведінки, умінням визначати своє місце в суспільстві та зворотно впливати на формування правових цінностей суспільства [1, с. 111]. Підтримуючи таке визначення, вважаємо за доцільне розглянути окремі особливості правової соціалізації особистості в умовах суспільства ризику.

Загалом, людина за своєю природою орієнтована на комунікацію, під якою зазвичай розуміють соціальне явище, яке виникає між людьми, або так звану соціально узгоджену поведінку людей, тобто поведінку комунікативну [12, с. 120]. У цьому аспекті правова комунікація – це різновид соціальної комунікації; заснований на юридичних нормах, порядок взаємодії суб'єктів, що полягає в обміні правовою та іншою інформацією, спрямованою на задоволення їхніх законних інтересів і потреб [13, с. 11]. Відповідно, можна вважати, що правова соціалізація за своєю суттю є правовою комунікацією, тобто взаємодією, яка має загальний характер, базується на правових нормах, формує ціннісно-мотиваційну сферу особи, визначаючи в кінцевому підсумку спрямованість її діяльності.

Правова соціалізація є безперервним процесом, який, на думку О.С. Тітомир, триває в різних формах усе життя. Проте з плином часу її етапи та стадії визначаються вже не віковими змінами, пов'язаними зі структурою особистості, а освоєнням нового соціально-правового досвіду, засвоєнням нових соціальних ролей, особистою участю в юридично значущій діяльності [5, с. 47], а в сучасних умовах – ще й тими ризиками, які продукує соціум, наприклад вимушеною міграцією. Зокрема, досліджуючи особливості правової соціалізації внутрішньо переміщених осіб, О.М. Нестеренко наголошує, що правова адаптація внутрішньо переміщених осіб має спиратися на диференційний підхід до різних категорій переселенців. Зокрема, необхідно враховувати вік, рід занять, професію кожної конкретної особи, яка опинилась у новому оточенні, для того щоб забезпечити максимально ефективно входження її у правовий простір цього суспільства через відповідні соціальні та правові інститути (школи, вищі навчальні заклади, трудові колективи тощо). Тому стратегія держави повинна бути спрямована на те, щоб сприяти швидкій інтеграції цих осіб до вищезазначених соціальних інститутів [14, с. 187].

У найбільш загальному вигляді права соціалізація має своєю метою входження (інтеграцію) особистості у правове життя суспільства. Як пише І.М. Жаровська, звернення до людини як до суб'єкта правового життя суспільства означає прагнення зрозуміти його в різноманітні правових і протиправних зв'язків, а також інших залежностей, що впливають на правовідносини. Це, своєю чергою, передбачає бажання і вміння помітити за зовнішніми проявами незримі глибинні сили. Впливати на них значно складніше, ніж агітувати або примушувати до запропонованих дій, застерігати або утримувати від заборонених [2, с. 196]. Вочевидь, ідеться про те, що процес правової соціалізації детермінується багатьма чинниками об'єктивного і суб'єктивного характеру. До перших належать вид політико-правового режиму, рівень розвитку ринкової економіки, стан національної культури, системи права і системи законодавства та інші. Другу групу утворює внутрішній оціночно-мотиваційний механізм особистості, органічно пов'язаний із правовими цінностями суспільства. Варто погодитися з думкою, що останнім часом у зв'язку з процесами глобалізації сучасного світу та переходом до інформаційного етапу розвитку людської цивілізації все більше впливають на формування правосвідомості (і, відповідно, на процес правової соціалізації – *О. П.*) чинники мегарівня (міжнародного життя): демократизація сучасного світу, міжнародне право, міжнародні конфлікти, кризи тощо [3, с. 113].

Крім того, як уже зазначалося, сучасному суспільству притаманна велика кількість ризиків, серед яких можна виокремити правові. Як слушно вказує В.В. Новіков, діяльність людини завжди пов'язана з ризиками правового характеру, які виникають внаслідок зовнішніх і внутрішніх чинників, відхилення правової поведінки. Категорія ризику пронизує все наше життя. Її прояви є в різних видах життєдіяльності людини [15, с. 36]. Продовжуючи цю думку, можна стверджувати, що категорія ризику пронизує процес правової соціалізації. Наприклад, однією з ознак правової соціалізації визнається здобуття знань про правила законослухняної поведінки та вміння здійснювати правові настанови в її межах [1, с. 111]. Інакше кажучи, обсяг та якість правових знань і вмінь значною мірою впливають на правову соціалізацію особистості. Як справедливо стверджує О.О. Золотар, особливої уваги з цього приводу заслуговує питання правового виховання і правової освіти. Правова освіта в цивілізованих суспільствах є невіддільним складником усіх щаблів загальної системи освіти, починаючи з дошкільних закладів та продовжуючи в середній і вищій школах. В Україні права освіта є «прерогативою» юристів. Для пересічних громадян – у шкільних і вузівських навчальних планах у кращому разі присутня дисципліна «Правознавство» з однією годиною на тиждень. У переліку предметів, з яких проводиться зовнішнє незалежне оцінювання, «Правознавство» «з'являлось» лише один раз – у 2008 р. З переліку обов'язкових дисциплін для викладання у вищій школі «Правознавство»

було вилучено в 2010 р. [7, с. 48]. Тут можна додати, що 2001 р. Указом Президента України була затверджена Національна програма правової освіти населення, відповідно до якої права освіта є складовою частиною системи освіти і має на меті формування високого рівня правової культури та правосвідомості особи, її ціннісних орієнтирів та активної позиції як члена громадянського суспільства. Надання правової освіти має здійснюватися (підкреслено нами – *О. П.*) в усіх дошкільних, загальноосвітніх, професійно-технічних, вищих навчальних закладах і закладах післядипломної освіти [16]. І хоча цей нормативно-правовий акт не втратив чинності, його положення нині, по суті, ігноруються. Відповідно, людина отримує правові знання, уявлення про правову дійсність стихійно. Одним із ризиків сучасного суспільства є те, що рівень інформованості людини визначається не обсягом її знань, а її інформаційно-комунікаційними можливостями, що забезпечує передовсім глобальна Інтернет-мережа. За таких умов виникає парадоксальна ситуація: з одного боку, інформаційне переваження, а з іншого – відсутність необхідних знань для правової оцінки ситуацій, в які людина потрапляє, тому що вона не в змозі засвоїти весь обсяг інформації, а також не завжди здатна до її критичного осмислення й відмови від неякісного інформаційного продукту. Поділяємо думку О.О. Золотар, що актуальним є питання не лише надання можливості доступу до правової інформації, але й створення умов для безперервної освіти з метою формування системи цінностей, що відповідає вимогам безпеки особистості та держави в умовах становлення інформаційного суспільства [7, с. 49]. Продовжуючи цю думку, зауважимо, що забезпечення людини повною, достовірною і своєчасною правовою інформацією, її безперервна права просвіта і самоосвіта є передумовами для досягнення цілей правової соціалізації в умовах суспільства ризику.

Дослідники виокремлюють різні форми правової соціалізації особистості, які можуть поєднуватися: 1) повсякденна соціалізація, що окреслена елементарними правовими знаннями та уявленнями й ситуативними правовими установками на конкретні дії; 2) адаптивно-діяльнісна соціалізація, пов'язана із глибоким розумінням і повним прийняттям правових цінностей суспільства, що закономірно зумовлює активну правову діяльність; 3) прогресивна соціалізація, що передбачає здатність особистості до саморозвитку й удосконалення правового життя суспільства [6, с. 9]. У суспільстві ризику домінує перша – повсякденна соціалізація; для збільшення питомої ваги двох інших необхідне створення або активізація як сприятливих чинників і умов матеріального і соціального життя людини, так і дієвої цілеспрямованої системи правової освіти й виховання.

Як уже зазначалося, кінцевою метою правової соціалізації є інтеграція особистості у правове життя, яким охоплюється уся сфера буття права, зі всіма його позитивними і негативними проявами. Сучасне право у рамках інтегративної концепції праворозуміння розглядається як багатовимірний феномен.

Офіційне право як волевиявлення держави не вважається єдиною нормативною системою в суспільстві, бо поряд із ним існує та функціонує право неофіційне. У рамках останнього дослідники виокремлюють такі різновиди, як «тіньове право», «антиправо», «неправо» та інші, якими позначаються різні специфічні види правової реальності [17]. У будь-якому суспільстві, особливо транзитивного типу, є такий різновид соціальних норм, які не виходять від держави, не захищаються силою державного примусу і не мають формальної визначеності. Вони регулюють специфічні сфери суспільних відносин, наприклад, легалізацію доходів, отриманих у незаконний спосіб, неофіційну зайнятість, приховування від оподаткування доходів фізичних і юридичних осіб тощо. У процесі правової комунікації людина може засвоювати такі неправові норми і цінності.

Крім того, офіційне право так само приховує в собі чимало ризиків, на окремі з яких указує у своєму дослідженні В.В. Новіков. Це можуть бути ризики технічного характеру в законотворчості, коли законодавець максимально деталізує прикладні та вузькоспеціалізовані нормативні акти, або надмірно деталізує закони. Це породжує проблему юридичної безпеки і, як наслідок, питання про правову

визначеність і конкретизацію у праві. Іншими ризиками є невідповідність законотворчості вимогам суспільства, зайвої законотворчості, що призводить до колізії нормативно-правових актів, нестабільності законодавства тощо [15, с. 37]. У кінцевому підсумку всі ці негативні чинники можуть суттєво вплинути на правову соціалізацію особи та спричинити прямо протилежний результат, тобто її десоціалізацію, деформації правової свідомості тощо.

Висновки. Узагальнюючи викладене вище, правову соціалізацію варто розглядати як безперервну цілеспрямовану комунікацію суспільства та особи з метою її інтеграції у правове життя шляхом системного формування правових знань, ціннісно-мотиваційних установок, навичок правомірної поведінки для подальшого вдосконалення правового життя суспільства. Можна стверджувати, що правова соціалізація особистості в суспільстві ризику характеризується низкою особливостей, зумовлених ризикогенними чинниками політичного, економічного, соціального, правового, інформаційного характеру. Перспективним напрямом подальшого дослідження процесу правової соціалізації можуть бути питання про можливі способи нейтралізації чи принаймні мінімізації ризиків у цій сфері.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Скакун О.Ф. Теорія права і держави: підручник. Київ: «Алерта»; КНТ; ЦУЛ, 2019. 520 с.
2. Жаровська І.М. Правова соціалізація на сучасному етапі розвитку правової науки. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Серія: «Юридичні науки»: зб. наук. пр. 2016. № 855. С. 193–198.
3. Коваленко І.П. Правова соціалізація особистості як процес формування правової культури. *Культура України*. 2011. Вип. 32. С. 110–118.
4. Панчишин Р.І. До питання соціалізації особистості: правовий вимір. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. Серія: «Юридична». 2011. № 4. С. 480–485.
5. Тітомир О.С. Правове виховання на сучасному етапі державотворення в Україні: дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.01. Харків, 2015. 213 с.
6. Усимова І.П. Правовая социализация личности: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.01. Москва, 2007. 16 с.
7. Золотар О.О. Інформаційна безпека людини: теорія і практика: монографія. Київ: ТОВ «Видавничий дім «АртЕк», 2018. 446 с.
8. Бек У. Общество риска. На пути к другому модерну / Пер. с нем. В. Седельника, Н. Федоровой; послесл. А. Филиппова. Москва: «Прогресс-традиция», 2000. 384 с.
9. Удовицька Т.А. Ризик як характеристика сучасного суспільства: специфіка, можливості, протиріччя наукового осмислення. *Актуальні проблеми філософії та соціології*. 2015. Вип. 3. С. 171–175.
10. Штомпка П. Социология социальных изменений / Пер. с англ. А.С. Дмитриева. Москва: «Аспект Пресс», 1996. 288 с.
11. Лозовой В.О., Сідак Л.М. Саморозвиток особистості у філософській рефлексії та соціальній практиці: монографія. Харків: «Право», 2006. 410 с.
12. Ситар І.М. Комунікація у праві: до проблеми міжкультурної комунікації. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Серія: «Юридичні науки». 2014. № 807. С. 119–123.
13. Поляков А.В. Общая теория права: проблемы интерпретации в контексте коммуникативного подхода: курс лекций. Санкт-Петербург: Изд. дом С.-Петербур. гос. ун-та, 2004. 864 с.
14. Несстеренко О.М. Особливості правової соціалізації внутрішньо переміщених осіб. *Підприємництво, господарство і право*. 2017. № 5. С. 185–188.
15. Новіков В.В. Теоретико-правові аспекти ризиків у праві. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. Серія: «Юриспруденція». 2015. № 13. Т. 1. С. 36–39.
16. Національна Програма правової освіти населення: затверджена Указом Президента України від 18 жовтня 2001 року № 992/2001. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/992/2001>.
17. Трикоз Е.Н. «Теневое право»: миф или реальность. *Законодательство и экономика*. 2005. № 1. С. 56–60.